

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.161.2'28'373.7

DOI: 10.31651/2226-4388-2025-38-40-52

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ДІАЛЕКТОНОСІЇВ

**Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор
кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
(Черкаси, Україна)**

e-mail: ganmart@meta.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8033-075X>

**Т. В. Щербина, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
(Черкаси, Україна)**

e-mail: Tanya_Bevz@i.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0008-5983>

У статті проаналізовано фразеологічні одиниці в середньонадніпрянських говірках, представлено репертуар стійких сполучень слів як засобів відображення мовної картини світу носіїв середньонадніпрянського діалекту, що, з одного боку, ґрунтоване на фундаментальних принципах буття людини – плинності часу й цінності життя, пошуках сенсу й істини, поняттях моралі й совісті тощо, а з іншого – забарвлене локальною культурою, історією, специфікою природних умов, господарювання, традицій. Фразеологічна картина світу діалектоносіїв антропоцентрична й антропоморфна. У засвідчених фразеологізмах віддзеркалено особливості духовності та національного характеру середньонадніпрянців (ставлення до релігії, мови і мовлення, працелюбність, гостинність, щедрість, сакралізація хліба).

Матеріалом для написання статті слугували польові матеріали та «Словник середньонадніпрянських говірок» (ССГ), ґрунтом для якого стали збірники діалектних текстів. Застосування текстоцентричного підходу до вивчення фразеологізмів забезпечило їхню докладну характеристику щодо просторової варіативності та особливостей функціонування в живому мовленні. Виявлено фонетичні, граматичні, лексичні варіанти компонентів фразем у різних зонах середньонадніпрянського діалекту. Спостережено залежність семантики формально тотожних сполучень слів від мовленнєвої ситуації і логічного наголосу складників мовної одиниці.

Ключові слова: середньонадніпрянські говірки, діалектний текст, фразеологічна одиниця, фундаментальні принципи буття, мовна картина світу, моральні цінності.

Актуальність дослідження. Стрімкий розвиток української діалектології в останні десятиріччя позначився на способах і методах записування, фіксації, аналізу та репрезентації діалектного матеріалу; змінилися погляди на наукову цінність діалектних явищ різних структурних рівнів. Вивчення словникового складу українських говорів лишається одним з актуальних завдань сучасної лінгвістики, спрямованих на репрезентацію мовної картини світу у варіантах загального (узус, національна мова і, відповідно, національно-мовна картина світу), окремого (діалект, мовлення соціальної групи), одиничного (ідіолект, мовлення особистості). Як носії різних мов можуть сприймати довкілля по-різному, крізь призму свого світобачення, так і діалектоносії

лінгвалізують цей світ через власний спосіб мислення, через свої погляди, за допомогою специфічних мовних засобів, з аналізу яких можна формувати уявлення про основи існування певної культури, спільноти, конкретного мовно-територіального утворення. На особливу увагу заслуговують фразеологічні одиниці, адже саме вони засвідчують і передають від покоління до покоління культуру, традиції та основні цінності народу в найбільш яскравій образній формі. Кожному ареалу властиві специфічні стійкі сполучення слів, у яких відтворено світосприймання носіїв діалекту, їхні вподобання, звички, переконання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Діалектна фразеологія здавна, починаючи з кінця XIX ст., перебувала в колі наукових інтересів лінгвістів, однак, як слушно зауважував В. Ужченко, регіональні фразеологічні одиниці «найчастіше подавали “єдиним потоком” з лексикою або пареміями» [17, с. 263], і лише в 1959 р. Б. Ларін окреслив розмежування народної і книжної фразеології [8]. У сучасних дослідженнях спостерігаємо прагнення встановити обсяг і межі ареальної фразеології, визначити основні чинники й шляхи її розвитку, проаналізувати в ідеографічно-тематичному, соціолінгвальному, ментальному й психологічному аспектах (див. праці В. Ужченка [17], Н. Венжинович [1], О. Мигилинець [10], Р. Міняйла [11], Н. Коваленко [6] тощо). Фразеологічний рівень діалектного мовлення репрезентований у монографічних описах, дисертаціях, статтях, словниках, що неоднаково охоплюють український діалектний континуум. Найбільшою мірою представлена фразеологічна система південно-західного наріччя: семантика, функціонування і дериваційна база фразеологізмів бойківських говірок (Ю. Прадід [14], М. Демський [4]), значеннєва структура й граматичні особливості фразеологізмів лемківських говірок (Г. Ступінська [16]), способи структурної трансформації наддністрянських фразеологічних одиниць (Н. Романюк [15]), структурно-семантичне моделювання гуцульських фразем (М. Олійник [12]), відтворення мовної картини світу українців засобами традиційної народної фразеології західноподільських говірок (Н. Коваленко [6]). Ареальні фразеологізми північних говірок, зокрема середньополіських, найповніше представлені в словнику Г. Добролюжі [5], принагідно в етнографічних і лексико-фразеологічних розвідках В. Конобродської [7]. Фразеологічні одиниці слобожанських і східностепових говірок південно-східного наріччя репрезентовані в словнику Д. Ужченка і В. Ужченка [18], активні фразеологічні процеси в східнослобожанських і східностепових говірках дослідив Р. Міняйло [11].

Суттєвою прогалиною в представленні національної фразеосистеми вважаємо відсутність спеціальних студій фразеологічного фонду середньонаддніпрянського діалекту, що має як традиційний, так і специфічний арсенал засобів характеристики різних сфер людського буття.

Мета нашої розвідки – представити фразеологічні одиниці як мовні знаки, у яких відображене історичне, культурне й духовне життя носіїв середньонаддніпрянських говірок; проаналізувати фразеологічну вербалізацію фундаментальних принципів буття у зв’язних діалектних текстах і віддзеркалення їх у мовній картині світу діалектоносіїв.

Матеріали й методи дослідження. Джерелом для аналізу стали матеріали «Словника середньонаддніпрянських говірок», у якому відображено географію паспортизованих реєстрових одиниць за їх поширенням (докладніше див. ССГ, с. 11). Підґрунтям ССГ слугували збірники діалектних текстів «Говірки Південної Київщини» (ГПК), «Говірки Західної Полтавщини» (ГЗП), «Говірки Черкащини» (ГЧ).

У статті застосовано такі методи: *описовий* (для характеристики фразеологічних одиниць, систематизації та аналізу фактичного матеріалу), *компонентного аналізу* (визначення діалектних компонентів, виокремлення диференційних та інтеграційних ознак фразеологізмів), *контекстуального аналізу* (установлення текстотвірних реалізацій стійких сполук слів), *фразеологічної ідентифікації* (розкриття значення фразеологічної одиниці), *ареалогічний* (для характеристики фразем за поширенням).

Зауважимо, що респонденти не були спеціально націлені на представлення в розповідях фразеологічних одиниць. Особливо результативним для записів текстів стало «включення в мовне існування діалектоносія», або ж застосування «методу співіснування», який ґрунтований на психологічній контактності між дослідниками та інформантами і тривалості спостереження. Відповідно до згаданого методу, мовлення інформантів записували в природних умовах невимушеного спілкування.

Результати дослідження та їх обговорення. Фундаментальні принципи буття, що лежать в основі формування впорядкованої, універсальної концептуальної мовної картини світу, – це базові ідеї або істини, які визначають існування, поведінку, мораль і сенс життя людини. Діалектній картині світу як складникові загальнонаціональної мовної картини притаманні особливі характеристики, що відображають систему ідей та особливостей сприйняття довкілля в некодифікованій, образній мовленнєвій діяльності носіїв говірок, зокрема у фразеологізмах. Основними фразеологічними складниками мовної картини світу в середньонадніпрянських говірках є передовсім усталені словосполучення, що характеризують людину, її погляди на світ, особливості духовності, цінності та переконання, специфіку національного характеру.

Аналіз матеріалів ССГ, а також пізніших записів зв'язного мовлення носіїв середньонадніпрянських говірок засвідчив понад 250 фразеологічних одиниць. Із-поміж них виокремлюємо ті, що формально і значеннєво збігаються з фраземами української літературної мови (**змокнуть як хлющ** ◇ *з'мокнут'* йак хл'ушч, 'дуже змокнуть': *по'нав п'ід дошч | силний та змок йак хл'ушч* (Пщ) ЦЛСГ [ССГ, с. 151]; **як муха в окропі** ◇ йак |муха в окроп'і, 'швидка, проворна, про людину': *а йа моло'ден'ка / |вил'ізла на с'т'іл / по'вин:а бут' / йак |муха в окроп'і / йа та'ка й бу'л'а // йа про'ворна / ж'вава* (Грш) ППСГ [ССГ, с. 476]), фразеологізми, що мають фонетичні, граматичні (**од світання до смирення** ◇ *од св'ітан'а до смир'кан'а, 'цілий день': ро'били / ро'били од св'ітан'а до смир'кан'а / та й заробиш |двац':ат ко'н'йок* (Пч) ЗСГ [ССГ, с. 151]), лексичні відмінності чи неоднакову семантичну структуру (**памороки забить** ◇ *памороки за'бит'*, 1. 'утратити свідомість': *в'ін |вийшов над'в'ір і п'ідсковз'нувс'а й упав // і в'ін за'бив со'б'і |памороки / і в'кал'ужу во'ди* (Лс) ЦПСГ; 2. 'відволікати пустими балачками': *ти вже ми'н'і за с'о'год'н'і так |памороки за'бив / шо йа вже ни |помн'у / шо й ро'бит' хот'іла* (Пщ) ЦЛСГ [ССГ, с. 292]) порівняно з літературними одиницями (пор. *від світання до смеркання* «1. З ранку до вечора, цілий день. 2. Весь час» [ФС, II, с. 790]; *памороки забить* «1. Позбавляти кого-небудь здатності нормально мислити або сприймати щось, вводити в оману. 2. Знесилювати фізично. 3. Дурманити, п'янити (про пахощі). 4. Позбавляти кого-небудь розуму, притомності» [ФС, II, с. 298].

Як відомо, середньонадніпрянські говірки неоднорідні в діалектному відношенні. За матеріалами дослідження фонетики, фонології та лексики Г. Мартинова поділяє їх на групи, що відрізняються низкою специфічних особливостей [9, с. 250–319]. Аналізовані фраземи віддзеркалюють ареальну диференціацію середньонадніпрянського говору передовсім у фонетичних варіантах компонентів стійких сполучень слів: **зашпари зайшли** ◇ *зашпари зайш'л'и*, 'стан організму, коли після перебування на холоді, виконання роботи в холодній воді тіло зігрівається': *йак |зашпари зайш'л'и / та'ка ж л'у'дина здо'рова |мати бу'л'и / а п'л'акал'и / йак мал'а ди'тина* (Ул) ЛПСГ; **зашпори зайшли** ◇ *зашпори зайш'ли*, 'тс': *о'то бу'л'о пи'ри'мо на опол'он'ц'і та так по'мерз'нимо / ноги о'тутичка / |руки / шо вже йак у |хат'і б'іл'а |груби |зашпори |зайдут' і в о'ч'ах ти'мн'іє* (Пщ) ЛЦСГ; **зашпарі зайдуть** ◇ *зашпар'і зайдут'*, 'тс': *а в'зу'а ни бу'ло шо / то в |бат'кових бо'тинках / та об'мотками |ноги пооб'мотуйу та йду // о'то так |ранче хо'дили // н'і'чого ни бу'ло // |бос'і хо'дили // у ш'колу хо'дила / то |в'ечир'і |н'ісл'а об'ід і'деш / то мо'роз / в |ноги |зашпар'і |зайдут' / то б'іжиш до'дому* (Хр) ЛЦСГ; *падай'мо / в сн'і'гу |викачай'мос' / шта'ни |мокр'і / за'мерзнут' на но'гах / в |руки |зашпар'і зайш'ли / і хто то'д'і сла'б'ів / н'іх'то н'і'чого* (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 145]. У словнику середньонадніпрянських говірок засвідчене також лексичне варіювання компонентів фразеологічних одиниць: **коники**

одливать ◇ ¹коники одли¹ват', 'робити що-небудь несподіване, нерозумне, легковажне': ¹коло ма¹шини ¹яа ¹як робил¹а / ¹яа вс¹їда ¹коники одли¹вал¹а // бул¹о о¹це так // ма¹шина ¹робит' / а ми ¹шо / со¹лому заб¹їєм / с¹їдайм отди¹хат' (Лст) ЦПСГ [ССГ, с. 193]; **викидатель** ◇ ¹коники вики¹дат', 'робити що-небудь несподіване, нерозумне, легковажне': ну то ¹й ¹шо / ¹шо в ¹нейї ¹д¹ївчинка / ¹поки була ма¹ла / то н¹їчого / а ¹як була у ¹вос¹тому клас¹ї / то поча¹ла про¹гул¹уват' / а то¹д¹ї с¹тала та¹к¹ї ¹коники вики¹дат' / ¹шо та ¹б¹їдна ¹мати ни з¹нала ку¹ди си¹бе д¹їт' (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 192–193].

Специфіка фразеологізмів, засвідчених у середньонаддніпрянських говірках, полягає передовсім у функціюванні як загальноновідомих одиниць, так і вузькорегіональних. На окрему увагу заслуговують вузьколокальні фраземи, які не співвідносні з літературними фразеологічними одиницями як формально (наприклад, містять мікротопоніми чи антропоніми, специфічні для мікроареалу): **Микільні святки** ◇ Ми¹к¹їл¹н¹ї с¹в¹ат¹ки, -их -□, тільки мн., обряд., рідк., 'релігійні свята на честь святих Варки, Савки, Миколая': **Ми¹к¹їл¹н¹ї с¹в¹ат¹ки** / ¹Варки / ¹Савки ¹й ¹Мико¹л¹а¹йа / ¹три дн¹ї / ¹це с¹в¹ат¹ки / **Ми¹к¹їл¹н¹ї с¹в¹ат¹ки** ¹нази¹вайут' у нас (СП) ЛПСГ [ССГ, с. 244]), так і семантично: **чом і ни Маруся** ◇ чом і ни Марус¹а, 'ї гарна, ї розумна': а вд¹ївал¹и там жи¹кет / чи ¹їупка л¹їх¹ка / кир¹сет / так ¹це кир¹сетка / ¹як со¹роч¹ка / от то¹б¹ї та¹ка ¹д¹ївка / а ¹ше ¹як і ¹х¹л¹опиц' у ¹нейї ¹хаз¹аїно¹витиий / то **чом і ни Марус¹а** (Грн) ССГ [ССГ, с. 459]. Саме такі фраземи особливо виразно засвідчують специфіку досліджуваного ареалу.

У локальних стійких сполученнях слів збережена інформація про оточення діалектоносіїв, історію населеного пункту, культурні надбання тощо. Зокрема, поширений у говірці с. Журавка Шполянської територіальної громади Звенигородського р-ну Черкаської обл. загальноновживаний фразеологізм **підвести під монастир** ◇ підвести під монастир, 'спровокувати на щось злочинне': а зїа¹завс¹а був з та¹коїу ком¹пан¹їїейу / ни ¹дуже ¹х¹рошойу / а во¹ни ¹їого ¹ї п¹їдвїли п¹їд монас¹тир / ук¹рав мото¹цикла / в ¹їн ¹їого ¹ї од¹:ав на д¹ругий ден' / пока¹тавс¹а ¹ї од¹:ав / а все од¹но два ¹годи да¹ли / од¹сид¹їв (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 306] прозоро мотивований: на території, належній громаді села, розміщений Лебединський Свято-Миколаївський монастир (той самий, що його в 1823 р. відвідав Т. Шевченко зі своєю сестрою Катериною, яка молилася перед весіллям за своє щасливе подружнє життя). До його служителів таки зверталися не надто релігійні внаслідок багаторічної радянської політики жителі села в скрутних ситуаціях з проханнями допомогти хоча б молитвами. Крім цього, як виявилось в спілкуванні з ігуменею Магдалиною (2016 р.), у цій релігійній громаді справді знаходили прихисток і порушники закону, хто прагнув покаяння й виправлення. Так само прозору мотивацію має й інший стійкий вислів **петя монастирський** ◇ ¹пет¹а монас¹тирс¹кий 'людина з відхиленнями розумового й психічного розвитку': та так на ¹їого по¹двїц¹а / то ¹наче н¹їчого / здо¹ровий / а ¹ли ж ¹шо / **пет¹а монас¹тирс¹кий** / чо¹гос' то в ¹їого ни хва¹тайе / ну з голо¹войу шос' (Жр) – так звали реальну особу, вихованця дитячого будинку для дітей з вадами розвитку, хворих на ДЦП, який із 1972 р. до 1997 р. був розміщений у будівлі монастиря. У лівобережних середньонаддніпрянських говірках із таким значенням поширений фразеологізм **хоч дурний, хоч з Драбова**: о¹то ¹як при¹їїхав до нас но¹вий ¹учин' у ¹шостий кл¹ас / ми ¹ї ни¹тайим ¹їого / от¹куда ти / а в ¹їн ¹каже з Драбова / ми с¹м ¹їїи¹мос' / а в ¹їн жи ни ¹пойме чо¹го / бо ни з¹найе / ¹шо в нас **шо дурний / шо з Драбова** (Пщ) ЛПСГ. Цей стійкий вислів іронічно мотивований тим, що на будівництво дамби через Дніпро в 50-х роках ХХ ст. драбівчан, як і людей із різними відхиленнями, перевозили на роботу безкоштовно, отже, чинили нерозумно. У другій половині 70-х рр. ХХ ст. про цю інформацію вже мало хто пам'ятав, однак семантика 'людина з відхиленнями розумового й психічного розвитку' закріпилася за цією фразеологічною одиницею.

У фразеологізмах відтворена інформація й про особливості громадських місць населених пунктів. Наприклад, фразема **однести в топольки** ¹однис¹ти в ¹топол¹ки 'поховати': о¹то жи¹веш / шос' ¹робиш / за¹ботис¹:а ¹чимос' / а то¹д¹ї **одни¹сут' у топол¹ки** / ¹добре ¹як хто гр¹їб догл¹адатиме / а н¹е / то ¹ї за¹будут' (Жр) мотивована

тим, що на сільському кладовищі раніше висаджували тополі. Зараз їх лишилося дуже мало, біля могил садять тільки декоративні кущі й квіти, однак фразеологічна одиниця так і залишилася з компонентом «топольки» (використання демінутива засвідчує, що стійке сполучення сформувалося ще тоді, коли дерева були невеликими).

Трактування сполуки слів як вільної чи стійкої, відповідно і її семантики, залежить від інтонування компонентів: *один дурак* (вільне словосполучення, ідеться про нерозумну людину): *один дурак сказав / а другий похтопив* (Жр) – і *один дурак* ‘все одно’: *один дурак в ін ц’ого ни знає / шо ви йому розказуйіте?* (Жр). Часто для розуміння значення фразеологізму необхідний контекст й обізнаність із життєвою ситуацією, що спричинила виникнення стійкого словосполучення. Наприклад, інформанти розповідають давню (20-і роки ХХ ст.) історію про двох сусідок, жительок с. Журавка, які відзначали храмове свято доти, поки перестали впізнавати одна одну. Сперечаючись про спільну знайому, котрась із них зауважила: *Та йак ви ни з Журавки / то нічого й ни знайіте!* Так з’явився фразеологізм *ни з Журавки* *ни з Журавки* ‘людина, яка не розуміє співрозмовника’: *ти йому шо розказуй / шо ни розказуй / а йак воно ни з Журавки / то т’іки дивиц’а / поки то дойде / то самому лєкше зробит’* (Жр), однак значення цієї фраземи відоме лише жителям зазначеного населеного пункту. Отже, для діалектоносія спосіб бачення, осмислення й інтерпретації довкілля і його ословлення – мовна картина світу – забарвлені локальною культурою, історією, особливостями природних умов, господарювання, традицій.

Світобачення середньонаддніпрянця антропоцентричне й антропоморфне. Як слушно зауважує Т. Д’якова, «фразеологізми як фрагменти мовної картини світу завжди орієнтовані на суб’єкт, тобто постають вони не стільки для того, щоб описувати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати й виявляти суб’єктивне ставлення» [3, с. 26]. Зокрема, особливості антропоморфного світосприймання діалектоносії виявляють в ословленні явищ природи: *діди встають* ◇ *д’іди вста’йт’*, рідк., ‘з’являються на горизонті великі купчасті хмари, які вважають провісниками дощу’: *швидче повірт’айс’а с’іном / бо оно вже д’іди вста’йт’ / йак намочит’ / то знов з ним т’агац’а будиш* (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 106].

Центром фразеологічного значення є сам діалектоносій і його бачення світу, що його мовець сприймає через порівняння й аналогію будови тіла і його частин зі своїми чи чужими діями, вчинками, якостями. Це виявляється в широкому метафоричному використанні соматизмів як компонентів фразем, у яких віддзеркалені глибинні переконання, прагнення і цінності, що супроводжують діалектоносія впродовж життя:

1) *рука: взятъ себе в руки* ◇ *вз’ат’ сибе в руки*, ‘заспокоїтися, зрозуміти своє становище’: *ти ни плач / воз’ми сибе в руки / бо нічого ни по’можиц’а / йакос’ буде* (Пц) ЦЛСГ [ССГ, с. 55]; *рука руку мие* ◇ *рука руку мийє* ‘про кругову поруку, коли люди утаюють злочинні вчинки одне одного’: *ти ж знайіш / хто в нас головував / Дир’дуга / а голова с’іл’ради Бломба / разом куб’рачили / то од’кого правди ждат’ / там рука руку мийє / до’кого ни п’ід’ій’ди / а йак ти йім ни вигодний / то ніх’то на тебе й ни дивиц’а* (Жр); *руки ни підложиш* ◇ *руки ни п’ід’ложиш*, ‘нічого не вдієш’: *т’ітка Вал’ка заслабла / Н’інка тужит’ тужит’ / а шо з’робиш / руки ж ни п’ід’ложиш / шо наз’начино* (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 364]; *йти на чужі руки* ◇ *йти на чуж’і руки*, ‘віддати комусь, позбутися чогось’: *привила к’ішка чоти’р’ох / одну остав’у / а ті хай ідут’ на чуж’і руки* (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 161];

2) *ніс: дуля під ніс* ◇ *дул’а п’ід н’іс*, ‘нічого’: *т’ім де робил’и у’же п’із’н’іше / то т’ім п’лат’ат’ у’же й по вос’ім’іс’ат’ / а нам дул’а п’ід н’іс стари’кам / шо ми не’ годи’мос’ н’і’куди* (Мир) ППСГ [ССГ, с. 117]; *задерти носа* ◇ *задерти носа*, ‘поводитися зверхньо’: *задер’носа й кочир’гойу ни д’іс’таниш* (Лт) ППСГ [ССГ, с. 130]; *сунуть свого носа* ◇ *сунут’ свого носа* ‘втручатися в чийсь справи’: *йак’би баба З’ін’ка менше м’ішалас’а до д’ітей / то може й жи’ли б / а то сунула свого носа / то нажи’ли м’іс’ац’ів два та й роз’ійш’лис’а* (Жр);

3) **очі:** **очі вивалить** ◇ **очі́ вивалит'**, 'здивуватися': *пос'тавьте св'ічечку по'жалуста коло Хви́дос'ї́а / н'іх'то / очі́ вивалив / де той Хви́дос'ї́а (Ос) ППСГ [ССГ, с. 289]; за очі ловить* ◇ *за очі́ ловит'*, 'про надто яскравий візерунок на тканині': *їа та'кого ни лубл'у / так 'наче п'лат'ачко й гар'нен'ке / то ма'тер'ї́а ж за очі́ ловит'* / ни 'хочу та'кого купл'ат' (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 126]; **тіки очі** ◇ *т'іки очі́ 'худий': а той же Хвед' та'кий став / ни йіс'т' же н'і'чого / ну т'іки очі́ / шо ж / йак та'ка бол'ачка вчи'пилас'а (Жр);*

4) **голова:** **голову морочить** ◇ **го́лову мо'рочит'** 'задумуватись про щось, що-небудь робити': *а ти'пер же ж то 'можна купит'* / *'нашо ж йо'го 'голову мо'рочит'* / і ма'л'ина у'с'аке / і 'зараз у 'мене все йе і кл'убн'іка / й ма'л'ина / і абри'коса і / все та'ке (Сш) ЛПСГ [ССГ, с. 86–87]; **СГ; вітир у голові** ◇ **в'ітир у голо'ві** 'про несерйозну людину': *ко'му там шо ка'зат' / ни'ма на 'кого на'д'ї́ац'а / у'же й го'да / а вси'одно во'но та'ке / н'і на 'кого ни обраш'ча вн'ї'ман'ї́а / н'і до л'у'дей / од'ним с'ловом в'ітир у голо'ві (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 67];*

5) **рот:** **роззявить (роздявить) рота** ◇ **ро'з'авит' рота (роз'д'авит' рота)** 1. 'дивуватися з чого-, кого-небудь, задивлятися на що-, кого-небудь': *і чо'го ти о'то с'тала / 'рота роз'д'авил'а (Пщ) ЦЛСГ [ССГ, с. 360];*

6) **зуби:** **зуб на зуб ни попада** ◇ **зуб на зуб ни попада**, 'дуже замерзнути': *бу'ло п'рийде"ш / 'чоботи ре"зинов'і при'мерзнут' до но'ги / зуб на зуб ни попада / а в 'хат'і 'холодно / шо й во'да за'мерзне (Крб) ЦЛСГ [ССГ, с. 154]; **зуби скалить** ◇ **'зуби с'калит'**, знев., 'сміяться без причини': *і чо'го йо'го 'зуби с'калит'* / *йак у'же так ни полу'чайиц'а (Пщ) ЦЛСГ [ССГ, с. 154];**

7) **палець:** **марець хватайе за палиць** ◇ **'маре"ц' хва'тайе за 'пал'и"ц'**, 'про холодну весну': *у 'беризн'і то ше та'ке тил'о / ше й мо'рози бу'вайут' / і с'н'ігом зане'се / 'маре"ц' хва'тайе за 'пал'и"ц' (Бл) ЛПСГ [ССГ, с. 238];*

8) **горло:** **стать по горло** ◇ **с'тат' по 'горло**, 'багато чого-небудь, достатньо для життя': *о'це купила лантух 'борошина / о'це йак'би вп'ят' привизли / так йак'би пенс'ї́й / вз'ала / то с'тало б по 'горло із 'мене (Вст) ЦЛСГ [ССГ, с. 398];*

9) **шия:** **шию вломить** ◇ **'шийу вло'мит'**, 'побігти': *ос' у'же й одби'вайут' / і 'Йаков ту'ди ж 'шийу вло'мив / по'б'іг ту'да / а цей 'Йаков ро'бив на ц'ї́й ж х'верм'і (Ос) ППСГ [ССГ, с. 466]; **сісти на шию** ◇ **с'істи на 'шийу** 'бути на чиємусь забезпеченні, нічого не роблячи': *ми 'ран'ше ро'били з'малич'ку / а ти'пер здо'ров'і та'к і 'д'іти ни'при'кайан'і / си'д'ат' на 'шийі у 'бат'к'ів (Бр).**

10) **бік:** **боки рват** ◇ **бо'ки рват'**, 'дуже сміятися, реготати': *хтос' йак поч'не чу'дит' / то см'ї́й'мос'а / аж бо'ки рви'мо (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 37];*

11) **спина:** **з'їсти як за спину кинуть** ◇ **з'їсти йак за с'пину 'кинут'** 'дуже швидко': *'така здо'рова ди'бела 'д'івка бу'ла мо'ї́а баба / йак с'аде о'б'ідат' / то зйіс'т' у'се йак за с'пину 'кине (ЧС) ЦПСГ [ССГ, с. 126];*

12) **ноги:** **на широку ногу** ◇ **на ши'року 'ногу** 'розкішно, заможно': *во'ни 'зараз жи'вут' на ши'року 'ногу / варит' н'і'чого ни 'хочут' / бо з'рош'і́йе (Жр).*

Зазначені фразеологічні одиниці відображають ментальні й культурні пріоритети респондентів: тілесність у мові часто асоціюється з відвертістю, прямою, емоційністю. Специфіку мовної картини світу середньонаддніпряння ілюструють емоційно насичені фразеологізми-побажання, спрямовані на ураження частини тіла адресата: **хай його за пупа візьме** ◇ **хай його за 'пупа в'із'ме**, виг., емоц., лайл.: *ни х'т'ї́ла ж йо'го 'мати ми'не за ни'в'істку ни х'т'ї́ла / то в'ін п'ішов до Васи'л'а до сви'на'ра / це ж іти с'ватац'а / а 'мати хл'ї́ба ни да'ла йо'му / іди / і так биз хл'ї́ба / а во'ни / йак на'думавс' / то хай би'ре / хай йо'го за 'пупа в'із'ме (Дб) ЗСГ [ССГ, с. 431]; **хай йому очі повилазять** ◇ **хай йо'му 'очі́ пови'лаз'ат'**, виг., емоц., лайл.: *ой 'господи ой / хай йо'му 'очі́ пови'лаз'ат'* / *шо йа т'іки ни пире"жил'а / т'ройе сви'ней 'кажний год / і тил'а / й 'хата / й го'род // і в 'мене" з'роблине все в по'р'адку ско'р'іше / йак у 'тебе бу'де чо'ло'в'ік / йа ско'р'іше з'робл'у (Грш) ППСГ [ССГ, с. 431].* Зазначені мовні одиниці – це глибокі культурні маркери, що*

відтворюють народне уявлення про силу слова як інструмента впливу, уразливість людського тіла і виконують функцію мовного контролю, слугуючи реакцією на порушення морально-етичних норм.

Антропоцентризм світосприймання середньонаддніпрянця виявлений і в широкому використанні особових імен як компонентів фразеологічних одиниць. Навіть у межах однієї говірки своєрідне світобачення діалектоносія, передане через призму мови, спостерігаємо у функціонуванні різноманітних регіональних фразеологічних одиниць із конотативними антропонімічними компонентами *Зосим, Хівря, Дуня, Катя, Іван, Сидір* на позначення стосунків у сім'ї, фізичних і моральних рис людини тощо: **Зосим прийшов** ◇ *зосим прийшов* 'напружені стосунки, тривала сварка між подружжям, спричинена зрадою чоловіка': *хот'їли заїїхат' до Хвед'а в гост'ї / а там саме зосим прийшов / та ми довго й ни були* (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 153]; **як Хівря** ◇ *йак Х'івр'а* 'неохайна жінка': *п'їду хоч коси розжчишу та плат'а пирид'їну / бо прийшла з го'роду йак Х'івр'а / л'їди скажут' / гет' запоралас'* (Жр); **Дуня Юхименкова** ◇ *Дун'а Йухи'менкова* 'висока худа жінка': *та таке шос' п'їшло по дороз'ї / чу'їсе / таке ниакуратне / плат'а довге / ви'соке й ху'де / ну / Дун'а Йухи'менкова одним словом* (Жр); **Катя Гелина** ◇ *Кат'а Гелина* 'дивакувата жінка': *жи'ве там одна / Кат'а Гелина / та це ни звет' йїїї так / во'на воб'їше В'ерка / а'ли ж чуд'на / хто їде хо'вайїц'а / а то сп'ївайє на вес' дв'їр / та'ка ж'їнка* (Жр); **ни тронь Сидоре матирі** ◇ *ни трон' Сидоре матир'ї* 'про дуже запальну, сердиту, дратівливу людину': *та в нейї чоло'в'їчок ше н'ї'чого / це в Ол'ки Пит'ро ни трон' Сидоре матир'ї / н'ї п'їдсту'пис' до його / н'ї на балач'ки н'ї на шо* (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 267]; **Іван знає що робить** ◇ *Йї'ван знаїє / шо робит'* 'про людину вперту, яка не визнає своїх помилок': *а йо'му ка'жи чи ни ка'жи / робит' йак на'думав / і бачит' / шо воно ж ни так / одним словом / Йї'ван знаїє / шо робит'* (Жр). Кожен із компонентів-антропонімів пов'язаний із реальною людиною, однак її пам'ятають лише старожили, а молодше покоління сприймає фраземи цілісно, як усталені сполуки, значення яких не мотивоване семантикою складників. Тому фокус на людині як на одиниці спостереження й оцінки ґрунтований на колективному досвіді спільноти, де люди з певними іменами символізують повторювані моделі поведінки. Ґрунтом для персоніфікації тотожних абстрактних понять у кожній говірці стають реальні образи, імена конкретних людей, тому компонентний склад фразеологічних одиниць варіативний: пор. **наша Титянка балувана** ◇ *наша Ти'т'анка бал'увана* 'про вередливу людину': *о'то йак хтос' не'риб'їрайє / і те йїї ни так / і те ни та'ке / то й ка'жут' наша Ти'т'анка бал'увана* (Пщ) і **наша Галя балувана** ◇ *наша Гал'а балувана* 'тс': *в'їн а'би шо ни йїс'т' / йак канах'вети / то т'їки шоб ни скл'ан'ї / а шиколадн'ї / йак супчик / то шоб т'їки звар'аний / св'ї'їжен'кий / а по'стойт' / то вже н'є / ну / наша Гал'а балувана* (ЛБ).

Одним із компонентів мовної картини світу носія середньонаддніпрянського діалекту є фразеологічні одиниці, що відображають ставлення членів соціуму до мовної поведінки людини: що, як, коли і скільки вона говорить, оцінюючи не лише мовленнєву діяльність (**молоть язиком** ◇ *мо'лот' йази'ком*, 'говорити багато й без потреби': *в'їс'їмди'с'ат' один год у'їже / а ше йази'ком ме'л'у* // *ше балакаїу йази'ком* (Хд) ЦПСГ [ССГ, с. 250]), але й інтелект, вихованість (**роззавить (роздявить) рота** ◇ *ро'з':авит' рота* (роз'д'авит' рота) 'кричати, сваритися': *ро'з':авит' рота на свик'руху / ота'к'ї нив'їст'ки п'їшл'ї* (Пщ) ЦЛСГ [ССГ, с. 360]); стриманість чи її дратівливість (**ни можна збалакать** ◇ *ни можна збалакат'*, 'про людину, з якою складно встановити контакт, дратівливу, яка не прислухається до чиеїсь думки': *йа до його лади'ком / у'їже й ка'жу / й про'с'у / шо слухайс'а / во'ни ж то'б'ї й небо при'хил'ат' / та ку'ди там / ни можна збалакат' / ни слухайє* (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 267]); поступливість (**стать на балачки** ◇ *стат' на балач'ки*, 'почати домовлятися про щось; йти на примирення': *а ти буд' розум'н'їша / стан' з ним на балач'ки / ти ж бачиш / шо нах'рапом н'ї'чого ни вийде / в'їн ше б'їл'ше впирайїц'а / а т'реба хитр'їше* (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 398]), нещирість (**збреше й оком не моргне** ◇ *збреше й оком ни морг'не*, 'скаже неправду не задумуючись, без докорів сумління': *на*

йа^зик в'ін добрий в'давс'а / збреше й оком ни моргне (Бгдх) ЦЛСГ [ССГ, с. 146]); байдужість [побалакай Петю ◇ побалакай Пет'у 'не зважати на чийсь зауваження, аргументи': йа х'іба раз йо^му ка^зала проко^сит' с^тежску / то х'іба ж в'ін / ка^жи ни ка^жи / на^хилит' го^лову / побалакай Пет'у (Жр)]. Крім компонентів, які вказують на мовні органи (язик, рот), чи процес мовлення (балакати, брехать), моральну та соціальну оцінку мовної поведінки відображають і найменування процесів трудової діяльності: і шиє й бриє ◇ і шиє й б'рийє, 'той, хто багато говорить, демонструючи зверхність і обізаність в усіх справах': а з нейу ни дуже хто хоче й д'іло мат' / бо во^на і шиє й б'рийє / у^с'ім рот зак'рийє / у^с'іх пов'чайє / во^на си^ебе т'іки ч'уйє й си^ебе пон'імає (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 159]. Отже, характеристика мовлення у фразеологізмах містить культурну настанову: говорити потрібно небагато, розумно, чомно й відповідально.

Специфіка світосприймання середньонаддніпрянців, уявлення про добро і зло виявлені й у їхньому ставленні до релігії. Образне мислення, властиве живій народній мові, репрезентоване у фразеологізмах із компонентом Бог, який є мірилом найвищої сили (бий тебе сила Божа ◇ бий те^бе сила Божа, 'незлюбливе побажання': ка^жу / бий те^бе сила Божа / що за врем'я настало / що вс'і нарож^дайуц'а кучи^р'ав'і / йак в'івц'і (ВЯ) ПдСГ [ССГ, с. 31]), істини (бог його знає ◇ бог його знає, вст. реч., 'вказівка на джерело повідомлення': Се^ми^гори / а бог його знає / при^рода о^писує^ц'а і так при^едба^чайут' / що наче Кайдаш і тут бу^л'и (См) ЦПСГ [ССГ, с. 36]); складниками душа, гріх: як гріх над душею ◇ йак гр'іх над ду^шейу, 'наполегливо': пол змив / чисто^та // і йак с'танє йак гр'іх над ду^шейу / ну хоч раз меду ков^т'ни / це до ка^ждого // мед вит'а^гайє // ну ни можна / ни можна / п'росис'а / х'тойізна й йак / ни можна / во^ди ни можна ков^т'нут' // а / та та^ке ж чириз силу ков^т'ни (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 476].

Народний дуалізм виявлений у функціюванні фразем із компонентом чорт, який постає уособленням негативних моральних якостей: чорта христі а він кричить пусти ◇ чорта христі а в'ін кричит' пусти, 'про людину вперту й непоступливу': а та^кий же / ка^жу йо^му там поди^вис' / там йа^кас' нипо^ладка / так в'ін же н'є / роз'іб^рав ма^шину / а по^том склав / а та^ки ж там де йа ка^зав по^ломка / ото чорта христі а в'ін кричит' пусти / ну ни послухайє ж н'іколи (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 459]. Засвідчуємо уникання прямої номінації злого духа й заміни його назви іншими словами (біс, куций): нима біс гулять ◇ нима б'іс гул'ат', 'нічого гулять': а гул'ат' / то це та^ке / бу^л'о йак і^демо / мати / нима б'іс гул'ат' / би^ри по^в'ісмо ко^нопил' і зми за веч'ір / і це та^ка гул'н'а (Кж) ППСГ [ССГ, с. 269]; куцому під хвіст ◇ куцому під хвіст, 'нанівець, про марні зусилля, марно': та та^ка в них та Ма^рус'а бу^ла / та^ка хва^л'он:а / все Ма^рус'і все Ма^рус'і / та де во^но все / все п'ішло куцому п'ід хв'іст / все Ма^рус'а пропи^ла / та й нима (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 216]. Двоїстість релігійного світогляду середньонаддніпрянців спостерігаємо й у співіснуванні в мовленні, з одного боку, фразеологічних одиниць, що відображають побожність респондентів: посилять царство небесне ◇ поси^лат' царство ни^бесне, реліг., обряд., 'побажання померлому вічного блаженства': ц'ілу н'іч там си^д'ат' л'уди / ве^чер'айут' / поси^лайут' царство не^бесне / ... то^д'і де пода^йут' зразу га^р'ачу ст'раву / шоб п'ішов дух і нали^вайут' по три чарки го^р'ілки і поси^лайут' царство ни^бесне (Мар) ЛПСГ [ССГ, с. 334]; піти на той світ ◇ піти на той с'віт, евф., 'померти': й так ос^талас'а сиро^та / а це й д'ід ше по^кинув // п'ішов на той с'віт // го^рє / го^рє / го^рє ви^лике (Нвс) ППСГ [ССГ, с. 313]; а з іншого – застереження від надмірної сакралізації церковних звичаїв: з дурного говіння ни буде спасіння ◇ з дурного го^в'ін':а ни буде спа^с'ін':а, 'не врятуєшся тільки дотриманням посту': п'іст був / с'ім ни^д'іл' посту / п'існо йіл'и / ско^ромного ни йіл'и н'ічого / хоч і ка^жут' з дурного го^в'ін':а ни буде спа^с'ін':а (Стн) ЦПСГ [ССГ, с. 126] і функціювання мовних зворотів-лайок, компонентами яких є назви служителів церкви: к манахам ◇ к ма^нахам, 'зовсім', лайл.: іди ти / та^ке ви^дунав / здо^ровий / а у^ма нима / поту^ши о^гон' / бо зго^рит' усе к ма^нахам (Пщ) ЦЛСГ [ССГ, с. 162]. Дихотомію християнство : язичництво репрезентують фраземи на позначення явищ природи: з одного боку, християнське сприйняття початку

дня на світ благословиться ◇ на св'іт благосло'виц':а, 'розвидниться': та насли с'вин'і в кол'гос'п'і та йа од'но збуджу'рано / ше т'іки на св'іт благосло'виц':а / випус'кат' то йде / а д'руге стит' (Л) ППСГ [ССГ, с. 254], а з іншого – відгомін язичницьких вірувань гукать мороз кутю їсти ◇ гукат' мо'роз кут'у йісти, обряд., 'звичай виносити горщик із кутею на поріг хати й кликать мороз кутю їсти': у мене д'іти зійж'джайуц':а / в'нуки зійж'джайуц':а / то наби'райут' в гори'чик / ідем кут'у гу'кайе"м чириз по'р'іг шоб ішов мо'роз йісти / мо'роз / мо'роз / ой д'л'а йіх це та'ка рад'іс'т' / і так все це остав'л'айимо на стол'і аж до ран'ку / бо ше кажут' / шо ше п'рийдут' мертв'і ду'ш'і (Чр) ЗСГ [ССГ, с. 94]. Отже, фразеологізми віддзеркалюють помірну побожність, емоційність і практичну моральність носіїв середньонаддніпрянського діалекту.

Збережений у мові світ середньонаддніпрянця немислимий без землеробства як основного виду господарської діяльності, що віддзеркалюють компоненти фразеологічних одиниць на позначення знарядь праці (сапа, цін): намазат' сапу салом ◇ на'мазат' са'пу са'лом, 'поїсти перед початком виконання або продовженням важкої роботи'; за свідченням інформанта, фразеологізм з'явився в мовленні сапальниць, жінок, що працювали в городній бригаді: о'це вже о'б'ід / т'реба на'мазат' са'пу са'лом / а то'д'і знов у гони (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 260]; ціпи в'язать ◇ ц'іпи в'яз'ат', 'сваритися': во'ни спочат'ку так наче шутку'вали / а по'том сло'во за сло'во і вже йак поча'ли ц'іпи в'яз'ат' / то на'силу розборо'нила / бо ше б по'билис'а (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 450]. Важливість господарювання відтворена в обрядових фразеологізмах-найменуваннях процесів праці: жито молотить ◇ жито мол'отит', обряд., 'післявесільна обрядодія в понеділок': у пони'д'іл'ок і жито мол'от'ат' // у'нос'ат' у хату тер'ниц'у / ц'ін / гра'бл'і / в'ідра / в'іники // з'а с'волока вит'а'га'ют' сн'ін жита і почи'найут' мол'отит' // кур'ава ли'тит' на вс'у хату // змоло'тил'и / по'в'ійал'и / бат'ку і матир'і у пазуху висипал'и (Лз) ЛПСГ [ССГ, с. 122]; садовить гарбузи ◇ садо'вит' гарбу'зи, обряд., 'сороміцький обряд на третій день весілля, коли жінки сідали на грядку оголеними сідницями, щоб гарбузи родили': ідут' і садо'вл'ат' гарбу'зи / ж'ін'ки ски'да'ют' тру'си / і с'іда'ют' задн'іцями і садо'вл'ат' гарбу'зи / шоб ота'к і гарбу'зи ро'дили / і соло'дк'і / і ... // ну це ж йак у'же випивш'і / то шо вже й'дец'а / те й мел'ут' / да // і о'то ж / поса'дил'и т'і гарбу'зи / у'же вс'о / у'же йдут' у'с'і до хати / с'іда'ют' за ст'іл / і вже то'д'і продо'л'жа'ют' гу'л'ат' (Хцк) ЦПСГ [ССГ, с. 368]. Добру, щедру натуру діалектоносія-господаря засвідчує його прагнення не лише реалізувати вирощену продукцію, але й дати під час її продажу на па'ход, 'на додачу; крім усього іншого': куп'л'ала Гал'ка кар'топл'у / та йа й'їй на па'ход ше й бур'а'к'ів да'ла (Жр) ПдСГ [ССГ, с. 254].

Етносвітогляд, у якому праця, земля, хліб і супровідні поняття, пов'язані з хлібом (піч, діжа, розчина) – це основа буття, вербалізований у фраземах на позначення різних поняттєвих сфер: хліб накладати ◇ хл'іб накла'дати, 'накладати податок на вирощене зерно': а кол'ис' було горе / і зим'л'а була / зим'л'і мал'и по три гик'тари / і по дес'ат' гик'тар'ів / хл'іба накла'дал'и / накла'дут' хл'іба // ос' мо'йа мати була / було в'іс'ім дис'а'тин / то це йак на гик'тари / то це і б'іли було / йак о'це вже з'іб'рал'и хл'іб / змоло'тил'и / вивизл'и вже / в'їят' наклал'и / в'їят' вивизл'и чириз три д'н'і / он наклал'и / то то'д'і о'то в т'ридц'ат' т'рет'ім та'ка о'то зро'билас' голо'довка (А) ЗСГ [ССГ, с. 436–437]; діжа розкріпичця ◇ розкр'іпиц':а д'іжа, 'очистити діжу від залишків тіста, що збереглися на її стінках від попереднього разу, і використавши їх у розчині': а то'д'і жит'н'е к'істо це йак спик'ли / к'істо остав'л'айиц':а в д'іж'і там / розкр'іпиц':а д'іжа / к'істо зат'ре'ц':а / борошно во'но висохне / на д'ругий раз йо'го у'п'ят' на'мочу'ют' / учи'н'айиш хл'іб / во'дойу ж тепло'йу ж / во'дойу учи'нив з'вечора / то'д'і вста'йеш в'дос'в'іта / п'ідобив йо'го / а то'д'і м'ісиш (Стсл) ЦПСГ [ССГ, с. 107], рощина в базарний день ◇ рош'чина в ба'зарний ден', 'невдалий (про страву)': тра гар'нен'ко по'мит' (діжку) / і ни'е га'рачойу во'дойу / бо йак за'париш / то то'д'і хл'іб ни в'дас'ц'а // а йак га'рачим рош'чиниш / то буде то'же соло'дкий хл'іб і одста'вати

ику|ринка / тут все т|реба було п|рахт'іку |мати на в|с'ому / а йак|шо йі|йі ни|має / то то **рошчина в базарний ден'** було і йе (Ан) ЗСГ [ССГ, с. 364]; в обрядових фразеологічних одиницях **справлять балабушки** ◇ справл'ат' балабушки, 'виконувати обряд гадання на свято Андрія': ми **справл'али балабушки** // чи ни з'найиш / йак балабушки справл'айут'? / на Анд|реїа / ва|реники |вар'ат' |вп|ред / а |пот'ім на Анд|реїа |ц'і балабушки справл'айут' і |хлопц'і й |д'ів'чата // і|дут' до |р'ічки / би|рут' |воду / |це в |рот'і / |м'іс'ат' |ц'і балабушки (БМ) ПДСГ [ССГ, с. 396].

Центральну роль хліб і хлібні вироби відіграють у весільній обрядовості, де хліб – не просто їжа, а категорія духовна, моральна, соціальна, що відображено у фразеологізмах як культурних мікротекстах: **хліб розмінять, помінять, обмінять** ◇ хл'іб розм'ін'ат', пом'ін'ат', обм'ін'ат', обряд., 'засватать дівчину': во|ни за|ход'ат' / о / то ми прийишли о|с'о хл'іб розм'ін'ат' // пом'ін'айим хл'іб // ну / хара|шо / пом'ін'айим хл'іб // за|прошу|ют' у |хату / са|довл'ат' за с'т'іл / |лож'ат' хл'і|бина на те // на сто|ла / да / |лож'ат' хл'і|бину / і |моло|ду са|довл'ат' (Хцк) ЦПСГ [ССГ, с. 437]; **хліб позичиний** ◇ по|зичи|ний хл'іб, -ого -а, ч., обряд., заст., 'позичена хлібина для сватання': а ко|лис' ше й при|ходили сва|ти із по|зичи|ним хл'і|бом // ко|лис' же ни ого|лошу|вали / ни ка|зали / шо |будут' та с|ватац'а і по|зичи|ний хл'іб б|рали / тре по|зичит' хл'і|бину / |шоб |моло|да ни по|кинула |моло|дого / то тре по|зичит' хл'і|бину // |зараз то пи|чут' хл'і|бину на с|ватан'а / а ко|лис' то йшли по|зича|т' хл'іб / |мабут' то шо по|зичи|ний / то |шоб |ш|част'а було (Дб) ЗСГ [ССГ, с. 436–437]; **пирирізати хліб** ◇ пири|р'ізат' хл'іб 'дати згоду на одруження': о|то йак у|же **пири|р'ізу|ли хл'іб** / то почи|найут' ба|лакат' про с|вайбу / ко|го при|гла|шат' / у |кого роз|писуван'а |буде / |хто |кухо|варка / йа|ка |музика / та|ке (Жр); **іти на шишки** ◇ іти на |шишки, 'іти випікати весільний хліб': гу|кала |мати |моло|дой / а з |його |сторо|ни |його |мати / |шоб |йшли на |шишки / |це |пик'ти |шишки і |коро|вай же то|д'і |пик'ли / (Лсн) ЗСГ [ССГ, с. 159]; **носіть шишки** ◇ но|сит' |шишки, обряд., 'запрошувати на весілля': |дружки в |укра|їнс'кому хо|дили з|вали / |шишки но|сили вс'ім / ко|го з|вут' і |шишки два |вузл'и |нос'ат' |шишки (Вр) ЦЛСГ [ССГ, с. 271]; **поллять коровай** ◇ пол':ат' коро|вай, 'обряд частування тих, хто брав участь у виготовленні весільного короваю': зро|бил'и там коро|вай / |гет' у|се |чисто / т|реба ж поса|дит' / |шоб в пи|ч'і там |жару ни було // поса|дили // а то|д'і ж у|же ж йак |вит'а|гнули коро|вай / йа|кий там коро|вай / то т|реба ж |його |пол':ат' // ос'у|с'і |ц'і / шо м'і|сил'и / та ше су|с'іди |соби|рай|уц'а (Ям) ЗСГ [ССГ, с. 327]. Аналізовані фразеологізми відтворюють осмислену через досвід господаря-хлібороба мовну картину світу, у якій виявлені ціннісні орієнтири (праця), моральні настанови (гостинність, щедрість), а хліб постає символом достатку й запорукою родинної злагоди.

Висновки й перспективи. Отже, фразеологізми – це унікальний засіб формування й вираження мовної картини світу діалектоносія, адже вони акумулюють ціннісні орієнтири, життєвий досвід, традиції та світогляд конкретної мовної спільноти. Фіксація і лексикографічне опрацювання фразеологічних одиниць із середньонаддніпрянських говірок, з одного боку, засвідчує їхню неповторність, своєрідність мислення й національного характеру діалектоносіїв, особливості сприйняття й ословлення довкілля, а з іншого – репрезентує типові українські риси: антропоцентризм та антропоморфність бачення світу й вираження їх у характеристичних, оцінних найменуваннях реалій, у мотивованості назв довкілля найменуваннями людини. Антропоцентричність сприйняття світу носієм середньонаддніпрянського діалекту виявлена в широкому метафоричному використанні соматизмів як компонентів фразем, функціюванні в складі локальних стійких сполук різноманітних особових імен. В аналізованих фразеологізмах міститься інформація про ставлення до мовної поведінки людини й культурна настанова говорити небагато, чемно, відповідально. Засвідчені фразеологічні одиниці віддзеркалюють двоїстість релігійного світогляду респондентів, помірну побожність, практичну моральність носіїв говірок. Збережений у мові світ середньонаддніпрянців – це етносвітогляд, у якому основою буття є праця на своїй землі.

Отже, фразеологізми в діалектному контексті постають не лише інструментом емоційно-образного вираження, а й засобом збереження етнокультурної ідентичності, що є особливо актуальним у сучасних умовах глобалізації та уніфікації мовного простору й становить перспективу подальших наукових розвідок.

Умовні скорочення говірок

Бр – с. Боровиця Сагунівської громади Чигиринського р-ну Черкаської обл.

Жр – с. Журавка Шполянської територіальної громади Звенигородського р-ну Черкаської обл.

Лб – с. Лебедин Шполянської територіальної громади Звенигородського р-ну Черкаської обл.

Пщ – с. Піщане Піщанської територіальної громади Золотоніського р-ну Черкаської обл.

Умовні скорочення використаних джерел

ГПК – Говірки Південної Київщини : Збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина. Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2008. 370 с.

ГЗП – Говірки Західної Полтавщини : Збірник діалектних текстів / Упорядник Г. І. Мартинова. Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2012. 325 с.

ГЧ – Говірки Черкащини : Збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2013. 870 с.

ССГ – Мартинова Г. І., Щербина Т. В. Словник середньонадніпрянських говірок. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А. 478 с.

ФС – Фразеологічний словник української мови / АН України, Ін-т укр. мови ; [уклад.: В. М. Білоноженко та ін., редкол.: Л. С. Паламарчук (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1993. Кн. 2. 1993. [2] с., с. 529–980.

Список використаної літератури

1. Венжинович Н. Ф. Діалектна фраземіка як предмет лінгвокультурологічного аналізу. *Słowiańska frazeologia gwarowa II: monografia zbiorowa. Pod redakcją Macieja Raka i Valerija M. Mokienki*. Kraków, 2020. S. 73–80.
2. Галас А. М. Діалектна специфіка фраземіки боржавської говірки Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Вип. 2 (44). Ужгород, 2020. С. 90–96.
3. Д'якова Т. О. Фразеологічна репрезентація мовної картини світу в українських східнослов'янських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / ДЗ «Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка». Луганськ, 2011. 19 с.
4. Демський М. Т. Дериваційна база діалектної фраземіки з бойківського ареалу. *Українська діалектна лексика*. Зб. наук. праць. Київ, 1987. С. 45–62.
5. Добролюба Г. Красне слово – як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся і суміжних територій. Житомир : Волинь, 2003. 160 с.
6. Коваленко Н. Д. Фразеологія в діалектному мовленні: ареальне варіювання і функціонування: дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2021. 470 с.
7. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальні обряди. Т. 1: *Етнолінгвістичні студії*. Житомир : Полісся, 2007. 356 с.
8. Ларін Б. О. Про народну фразеологію. *Українська мова в школі*. 1959. № 5. С. 29–36.
9. Мартинова Г. І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія. Черкаси : Тясмин, 2003. 368 с.
10. Мигилинець О. Ф. Фраземи, пов'язані з весільною обрядовістю, в українських закарпатських говірках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія*. Т. 2 (44). 2020. С. 219–225.
11. Міняйло Р. В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2001. 261 с.
12. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2002. 20 с.
13. Пискач О. Фраземи в структурі діалектних словників українських говірок Закарпаття: стан і перспективи дослідження. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія*. Ужгород, 2020. Вип. 2 (44). С. 262–268.
14. Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок). *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 44–47.
15. Романюк Н. В. Фразеологія верхньонадніпрянських говірок нижньої течії річки Бистриці : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 2002. 17 с.
16. Ступінська Г. Ф. Фразеологія лемківського говору української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Тернопільський держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2000. 198 с.
17. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 494 с.
18. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. 5-е вид., перероб. й доп. Луганськ : Альма-матер, 2005. 348 с.

References

1. Venzhynovych, N. F. (2020). Dialektna frazemika yak predmet lnhvokulturolohichnoho analizu [Dialectal phraseology as an object of linguocultural analysis]. In: *Słowiańska frazeologia gwarowa II [Slavic dialectal phraseology II]: Monografia zbiorowa*. Kraków, 73–80 (in Ukr.).
2. Halas, A. M. (2020). Dialektna spetsyfika frazemiky borzhavskoi hovirky Zakarpattia [Dialectal specificity of phraseology in the Borzhava dialect of Zakarpattia]. In: *Naukovyi Visnyk Uzhhorodskoho Universytetu [Scientific Bulletin of Uzhhorod University]*, (2) 44, 90–96 (in Ukr.).
3. Diakova, T. O. (2011). Frazeolohichna reprezentatsiia movnoi kartyny svitu v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh [Phraseological representation of the linguistic worldview in Eastern Slobozhan dialects of Ukrainian]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Luhansk, 19 (in Ukr.).
4. Demskyi, M. T. (1987). Deryvatsiina baza dialektnoi frazemiky z boikivskoho arealu [Derivation base of dialect phraseology from the Boykiv area]. In: *Ukrainska dialektna leksyka [Ukrainian Dialect Vocabulary]: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 45–62 (in Ukr.).
5. Dobrolozha, H. (2003). Krasne slovo – yak zoloty kliuch: Postiini narodni porivniannia v hovirkakh Serednioho Polissia i sumizhnykh terytorii [The beautiful word is like a golden key: Stable folk comparisons in the dialects of Central Polissia and neighboring territories]. Zhytomyr: Volyn, 160 (in Ukr.).
6. Kovalenko, N. D. (2021). Frazeolohiia v dialektnomu movlenni: arealne variuvannia i funktsionuvannia [Phraseology in dialect speech: Areal variation and functioning]. Doctor's thesis (Ukrainian language). Kyiv, 470 (in Ukr.).
7. Konobrodskaya, V. (2007). Poliskyi pokhvalnyi i pomynalni obriady. T. 1: Etnolingvistychni studii [Polissia funeral and commemorative rites. Vol. 1: Ethnolinguistic studies]. Zhytomyr: Polissia, 356 (in Ukr.).
8. Larin, B. O. (1959). Pro narodnu frazeolohiiu [On folk phraseology]. In: *Ukrainska mova v shkoli [Ukrainian Language at School]*, (5), 29–36 (in Ukr.).
9. Martynova, H. I. (2003). Serednionaddnyprianskyi dialekt. Fonolohiia i fonetyka [Mid-Upper-Dnieper Dialect. Phonology and phonetics]: monohrafiia. Cherkasy: Tiasmyn, 368 (in Ukr.).
10. Myholynets, O. F. (2020). Frazemy, poviazani z vesilnoi obriadovisti, v ukrainskykh zakarpatskykh hovirkakh [Phrases related to wedding rituals in Ukrainian Transcarpathian dialects]. In: *Naukovyi Visnyk Uzhhorodskoho Universytetu. Serii: Filolohiia [Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology]*, 2 (44), 219–225 (in Ukr.).
11. Minailo, R. V. (2001). Aktyvni protsesy v arealnii frazeolohii skhodu Ukrainy [Active processes in the areal phraseology of eastern Ukraine]. PhD dissertation (Ukrainian language). Luhansk, 261 (in Ukr.).
12. Oliinyk, M. Ya. (2002). Frazeolohiia hutsulskykh hovirok [Phraseology of Hutsul dialects]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Lviv, 20 [in Ukr.].
13. Pyskach, O. (2020). Frazemy v strukturi dialektnykh slovnykiv ukrainskykh hovirok Zakarpattia: stan i perspektyvy doslidzhennia [Phrasemes in the structure of dialect dictionaries of Ukrainian dialects of Transcarpathia: state and prospects of research]. In: *Naukovyi Visnyk Uzhhorodskoho Universytetu. Serii: Filolohiia [Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology]*, 2 (44), 262–268 (in Ukr.).
14. Pradid, Yu. F. (1992). Iz sposterezhen nad ukrainskoiu dialektnoi frazeolohiieiu (na materialii boikivskykh hovirok) [From observations on Ukrainian dialect phraseology (based on Boyko dialects)]. In: *Movoznavstvo [Linguistics]*, (5), 44–47 (in Ukr.).
15. Romaniuk, N. V. (2002). Frazeolohiia verkhnonaddnistrianskykh hovirok nyzhnoi techii richky Bystrytsi [Phraseology of the Upper Dniester dialects of the lower reaches of the Bystrica River]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Zaporizhzhia, 17 (in Ukr.).
16. Stupinska, H. F. (2000). Frazeolohiia lemkiivskoho hovoru ukrainskoi movy [Phraseology of the Lemko dialect of the Ukrainian language]. PhD dissertation (Ukrainian language). Ternopil, 198 (in Ukr.).
17. Uzhchenko, V. D., & Uzhchenko, D. V. (2007). Frazeolohiia suchasnoi ukrainskoi movy [Phraseology of the modern Ukrainian language]: Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Znannia, 494 (in Ukr.).
18. Uzhchenko, V. D. & Uzhchenko, D. V. (2005). Frazeolohichni slovnyk skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu [Phraseological dictionary of the East Slobozhansky and steppe dialects of Donbass] (5-e vyd., pererob. i dop.). Luhansk: Alma-mater, 348 (in Ukr.).

PHRASEOLOGICAL UNITS AS A REFLECTION OF THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD OF DIALECT SPEAKERS

**Hanna Martynova, Doctor of Philological Sciences, Professor of the
Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
(Cherkasy, Ukraine)**

e-mail: ganmart@meta.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8033-075X>

**Tetyana Shcherbyna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
of the Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy**

Abstract. Introduction. Just as speakers of different languages can perceive the world differently, through the prism of their languages, so speakers of dialects linguistically comprehend this world through their way of thinking, through their views, with the help of specific linguistic means. The analysis of which can establish an idea of the foundations of a certain culture, community, or lingo-territorial formation. Phraseological units deserve special attention, since they testify to and transmit the culture, traditions and basic values of the people in the most vivid figurative form from generation to generation.

The purpose. The aim of the article is to present phraseological units as linguistic signs that reflect the historical, cultural and spiritual life of the speakers of the Middle Dnipro dialects; to analyse the phraseological verbalization of the fundamental principles of existence in coherent dialect texts and their reflection in the linguistic picture of the world of dialect speakers.

The methods. The following methods are used in the article: descriptive-analytical (for characterization of phraseological units, systematization, and analysis of factual material), component analysis (identification of dialect components, highlighting differential and integration features of phraseological units), contextual analysis (establishment of textual realizations of stable word combinations), phraseological identification (disclosure of the meaning of a phraseological unit), area analysis (for characterization of phrases by distribution).

The main results of the study. On the basis of the 'Dictionary of Middle Dnipro Dialects' and collections of dialect texts 'Dialects of the Southern Kyiv Region', 'Dialects of the Western Poltava Region', 'Dialects of the Cherkasy Region'. It analyses phraseological units in Middle Dnipro dialects and presents a repertoire of stable word combinations as means of reflecting the linguistic picture of the world of Middle Dnipro dialect speakers. This picture, on the one hand, is based on the fundamental principles of human existence – the passage of time and the value of life, the search for meaning and truth, the concepts of morality and conscience, etc. On the other hand, it is coloured by local culture, history, natural conditions, economy, and traditions. The phraseological picture of the world of dialect speakers is anthropocentric and anthropomorphic. The attested phraseological units reflect the peculiarities of spirituality and national character of the Middle Dnipro people (attitude to religion, language and speech, diligence, hospitality, generosity, sacralization of bread).

The text-centric approach to the study of phraseological units has provided a detailed description of their spatial variation and peculiarities of functioning in live speech. The phonetic, grammatical, lexical variants of phrase components in different zones of the Middle Dnipro dialect are revealed. The dependence of the semantics of formally identical word combinations on the speech situation and the logical emphasis of the components of the language unit is observed.

Originality. We consider the lack of special studies of the phraseological fund of the Middle Dnipro dialect, which has both traditional and specific means of characterizing various spheres of human existence. This is a significant gap in the presentation of the national phrase system. Phraseological units representing basic ideas or truths that determine the existence, behaviour, morality, and meaning of life of the Middle Dnipro dialect speakers have not been the object of study in Ukrainian linguistics. This is the relevance and novelty of our research.

Conclusions and specific suggestions of the author. On the one hand, fixation and lexicographical study of phraseological units attested in the Middle Dnipro dialects testifies to their uniqueness, peculiarity of thinking and national character of dialect speakers, peculiarities of perception and understanding of the environment. On the other hand, typical Ukrainian features are represented: anthropocentrism and anthropomorphic vision of the world and their expression in characteristic, evaluative names of realities, in the motivation of environmental names by human names.

Phraseological units in the dialect context appear not only as a tool of emotional and figurative expression, but also as a means of preserving ethnocultural identity. This is especially relevant in the current conditions of globalization and unification of the linguistic space and is a prospect for further scientific research.

Key words: Middle Dnipro dialects, dialect text, phraseological unit, fundamental principles of existence, linguistic picture of the world, moral values.

Надійшла до редакції: 01.03.2025
Прийнято до друку: 15.04.2025